

Krisis

Tijdschrift voor actuele filosofie

EVA DE VALK

HET WONDER VAN DE POLITIEK

Recensie van: Sjaak Koenis (2008) *Het verlangen naar cultuur. Nederland en het einde van het geloof in een moderne politiek*. Amsterdam: Van Gennep, 296 pp.

Krisis, 2008, Issue 2

www.krisis.eu

In 1977 voorspelde de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR) in het rapport *De komende vijftig jaar* dat de rol van religie of levensbeschouwing als maatschappelijk bindende factor snel uitgespeeld zou zijn:

‘De vorming van gesloten groepen op religieuze of levensbeschouwelijke grondslag komt praktisch niet meer voor. Wij verwachten dat de betekenis van geloof en levensovertuiging als organisatieprincipe verder zal afnemen [...]. Levensbeschouwing zal niet meer het overheersende principe zijn waarop men zich organiseert [...]. [R]eligieuze of levensbeschouwelijke organisatievormen zullen plaatsmaken voor organisaties die hun leden werven door te appelleren aan de vervulling van bepaalde programmatische opvattingen’ (WRR 1977: 54).

Deze voorspelling is deels uitgekomen: de ontzuiling heeft doorgezet, Nederland is vergaand geïndividualiseerd. Wat de schrijvers van het rapport niet hadden voorzien, is dat dit niet langer als betrekkelijk

neutrale ontwikkeling wordt gezien, maar aanleiding geeft tot zorg. Religie, levensbeschouwing of de vraag ‘wat ons bindt’ staan vijftig jaar later juist in het middelpunt van het publieke debat. De WRR publiceert over vragen als welke fundamentele waarden kenmerkend zijn voor de Nederlandse samenleving, wat voor plaats religie inneemt in het publieke domein en hoe mensen met verschillende culturele achtergronden zich verbonden zouden kunnen voelen met Nederland (WRR 2003, 2006 en 2007). Organisaties die ‘appelleren aan de vervulling van bepaalde programmatische opvattingen’ – de politieke partijen – zijn kennelijk ontoereikend om in een behoefte aan maatschappelijke binding te voorzien en zoeken naarstig naar nieuwe manieren om hier invulling aan te geven.

Sjaak Koenis, als filosoof verbonden aan de Universiteit Maastricht, schreef in 1997 over deze problematiek in *Het verlangen naar gemeenschap. Over moraal en politiek in Nederland na de verzuiling*. Het boek werd door *Vrij Nederland* verkozen als een van de tien beste Nederlandse filosofieboeken van het laatste decennium van de twintigste eeuw en *Krisis* weidde er kort na verschijning een themanummer aan (*Krisis* 1998: 5-27). Koenis verzet zich in dit boek tegen de communitaristische these ‘dat de maatschappij bijeen wordt gehouden door gedeelde normen en waarden, of een publieke moraal’ (1997: 24). Het moralisme dat uit deze these volgt zou een belemmering vormen voor het bedrijven van politiek, waarvoor waardenpluralisme als belangrijke voorwaarde geldt. Ook een instrumentele benadering zou de politiek de das om doen. In plaats hiervan pleit Koenis voor een agonistische politiek: niet het scheppen van gemeenschap, maar juist het uiten, opvangen en reguleren van verschil zou centraal moeten staan. *Het verlangen naar gemeenschap*, dat met zo’n 120 pagina’s eerder een lang essay is, is nog steeds actueel en lijkt alleen maar aan urgentie te hebben toegenomen, zoals aan de stroom aan WRR-rapporten over dit onderwerp is af te lezen.

Sinds het verschijnen van *Het verlangen naar gemeenschap* heeft de roep om maatschappelijke cohesie echter een specifieke wending genomen: steeds vaker wordt deze gearticuleerd in termen van ‘cultuur’, zo betoogt Koenis in zijn nieuwe boek, *Het verlangen naar cultuur. Nederland en het einde van het geloof in een moderne politiek*. Het debat over de

multiculturele samenleving, in de jaren zeventig betrekkelijk onschuldig begonnen met de oproep van links tot respect en erkenning van verschillende migrantengroepen, is uitgemond in een felle discussie over de wenselijkheid van een multiculturele samenleving en de vraag waaruit de Nederlandse cultuur zou bestaan. Ook de hernieuwde rol voor religie in het publieke debat wordt onder het paraplubegrip ‘cultuur’ geschaard. ‘Cultuur is een cultus geworden’, schrijft Koenis:

‘een moderne fetisj waar iedereen zich om schaart, een object van verering zonder welke we niet meer over maatschappelijke en politieke kwesties kunnen spreken. Het idee heeft postgevat dat burgers vooral mensen zijn met een bepaalde cultuur en dat hun culturele achtergrond een beslissende rol speelt bij de grote maar ook minder grote vragen van het leven; dat complexe samenlevingen zoals Nederland worden gekenmerkt door een bepaalde cultuur en dat deze cultuur wordt bedreigd; dat de Nederlandse cultuur gered moet worden uit de klauwen van cultuurrelativisten en nihilisten die haar verkwanselen’ (2008: 48).

Koenis probeert te reconstrueren waarom het begrip cultuur zo belangrijk heeft kunnen worden en zoekt vervolgens naar een adequaat antwoord op deze ontwikkeling. Zijn these is dat cultuur zo’n opkomst heeft kunnen maken in het publiek discours als reactie op de in Nederland invloedrijke ‘moderne’ vorm van politiek, die haar hoogtepunt vond in de kabinetten van Paars. Politieke modernisten menen dat vraagstukken als ideologie, culturele of nationale identiteit en religie tot het verleden behoren en politieke vraagstukken op instrumentele wijze kunnen worden opgelost. Afhankelijk van de ‘programmatische opvattingen’ van de politieke partij wordt er een beroep gedaan op de markt dan wel op het bureaucratisch apparaat van de overheid, en ook techniek en wetenschap krijgen een belangrijke rol toebedeeld. Het gevolg is dat modernisten niet goed uit de voeten kunnen met kwesties als identiteit en gemeenschap. De impliciete gedachte van het politiek modernisme is volgens Koenis dat er door modernisering als vanzelf convergentie van waarden zou optreden. Hiermee zouden de technocratische modernisten de ‘last van de politiek’ en de morele en politieke dilemma’s die voortkomen uit fundamentele waardenpluriformiteit vermijden. Ofwel: moderne politiek is geen politiek.

De culturalisten, aan de andere kant, ijveren voor erkenning van culturele identiteit en willen deze via politieke wegen institutionaliseren. Onder culturalisten schaart Koenis zowel de multiculturalisten, die menen dat iedere cultuur respect verdient, als de monoculturalisten die één cultuur, bijvoorbeeld de Nederlandse of de westerse, boven andere culturen plaatsen en vinden dat deze op een prominente manier door de politiek gearticuleerd dient te worden. Ook de culturalisten kunnen niet op Koenis’ goedkeuring rekenen. In *Het verlangen naar gemeenschap* waarschuwde hij al voor het gebruik van culturele stereotypen en stelde hij voor in plaats van een ‘multiculturele’ van een ‘pluralistische’ samenleving te spreken. Deze kritiek op het culturalisme, die grotendeels op hetzelfde neerkomt als zijn kritiek op het communitarisme, werkt hij in dit boek verder uit. Hij verzet zich tegen essentialisten als Huntington, waarvan hij Ad Verbrugge als Nederlandse pendant ziet, die menen dat Amerikaanse en Nederlandse cultuur een ‘protestantse kern’ hebben, alsook tegen relativisten die menen dat iedere cultuur a priori respect en erkenning van de samenleving verdient.

In eerste instantie lijkt het of Koenis cultuur volledig uit de politiek wil bannen. Hij maakt een strikt onderscheid tussen culturele en politieke waarden en meent dat culturen alleen aanspraak kunnen maken op ‘negatieve erkenning’, in de zin van het voorkomen van disrespect als dwang, vernedering en uitsluiting. Positieve erkenning van culturele identiteit en sterke definities van respect zijn voorbehouden aan de persoonlijke sfeer en kunnen niet met politieke middelen worden afgedwongen. In de liberale traditie formuleert hij politiek uitsluitend in negatieve termen: geen politieke stijl mag dominant zijn, er moet sprake zijn van waardenpluriformiteit en ten slotte mogen er geen maatschappelijke groepen worden geprivilegieerd. Met name de oproep tot waardenpluriformiteit is een waardevolle bijdrage voor het huidige politieke debat, waarbij ‘normen en waarden’ doorgaans op een hoop worden gegooid en worden gecontrasteerd met groepen die deze ‘normen en waarden’ al dan niet zouden onderschrijven. Waardenpluriformiteit hoeft gedeelde normen niet in de weg te staan, laat Koenis helder zien: pas wanneer waarden zijn geïnstitutionaliseerd, worden de normerende effecten duidelijk. Precies hier ligt de niet eenvoudige taak van de politiek. Waarden floreren immers bij gratie van contrast (‘de last van pluri-

formiteit’), in tegenstelling tot normen, die bij Koenis neerkomen op maatschappelijke consensus over wat wel en niet acceptabel is (‘de last van het gedrag’).

De vraag is in hoeverre Koenis in *Het verlangen naar cultuur* iets nieuws beweert. Waarin verschilt het verlangen naar cultuur van het verlangen naar gemeenschap? Gaat het hier in feite niet om hetzelfde probleem? Dit lijkt grotendeels het geval te zijn. In navolging van Raymond Williams onderscheidt Koenis drie betekenissen van cultuur: cultuur als *beschaving*, een algemeen proces van intellectuele en esthetische ontwikkeling; cultuur als *manier van leven*, een groep met een bepaalde afkomst en een specifieke set van normen en waarden, gewoonten en gebruiken; en cultuur als *monument*, hoogtepunten van intellectuele en artistieke activiteit zoals neergeslagen in een literaire canon of in een museum van een bepaalde kunstperiode (168-171). Hieraan verbindt Koenis een conceptuele analyse van het begrip cultuur: wanneer cultuur wordt ingezet in discussies, kan men zeggen dat cultuur *waardeert*, *identificeert* en *exemplificeert*. Het begrip ‘gemeenschap’ lijkt nog het meeste op de tweede betekenis van cultuur, al laat Koenis zien dat de verschillende betekenissen van cultuur in maatschappelijke debatten vaak door elkaar heen lopen. Zo verwijst een historische canon niet alleen naar monumentale voorbeelden die worden aangedragen, maar biedt ook identificatiemateriaal en draagt positieve waardering voor deze voorbeelden uit.

In het hoofdargument speelt deze conceptuele analyse echter slechts op de achtergrond een rol, en gaat het om culturele claims van wat de Israëliische filosoof Margalit heeft beschreven als ‘identificatiegroepen’: min of meer gesloten, organisch gegroeide gemeenschappen met eigen symbolen, ceremonies en rituelen. Koenis laat voor culturele claims van deze groepen in bepaalde gevallen de achterdeur open en sluit culturele claims niet bij voorbaat uit van de politiek. In lijn met Margalits *The decent society* (1996) vindt hij dat de politiek oog moet hebben voor culturele vormen van in- en uitsluiting. Voor groepen met specifieke historische ervaringen, zoals Joden of Molukkers, is het moeilijk zich betrokken te voelen bij de nationale gemeenschap en daar moet politieke erkenning voor worden opgebracht. De politiek kan er niet voor zorgen

dat gevoelens van schaamte en afwijzing niet langer bestaan, maar kan politieke instituties wel zo inrichten dat dit zo veel mogelijk wordt vermeden en er geen sprake is van eerste- en tweederangsburgerschap.

Het is jammer dat Koenis nauwelijks uitgewerkte voorbeelden biedt van deze theorie. Zeker nu cultuursymbolische kwesties met grote regelmaat centraal staan in het politieke debat, is dat een groot gemis. Zoals gezegd krijgen culturele identificatiegroepen bij Koenis een bescheiden rol toebedeeld in de politiek, in de vorm van politieke gevoeligheid voor symbolische uitsluiting – maar anders dan Koenis het doet voorkomen is het niet altijd zonneklaar wanneer daar sprake van is. Zijn aanvankelijke onderscheid tussen positieve en negatieve erkenning wordt met zijn oproep tot symbolische erkenning van gediscrimineerde groepen behoorlijk gecompliceerd. Wanneer is er sprake van symbolische uitsluiting, wanneer van roep om positieve erkenning van culturele waarden die Koenis juist buiten de politiek wil houden? In Israël kunnen specifieke historische ervaringen van Palestijnen op heldere wijze worden gekoppeld aan vormen van institutionele uitsluiting, in Nederland zijn dergelijke vormen van symbolische uitsluiting veel minder duidelijk aan te tonen. Hoe moet de politiek bijvoorbeeld reageren als blijkt dat een groot deel van de Nederlandse burgers een verbod wil op de bouw van grote, gezichtsbepalende moskeeën, zoals onlangs bleek uit een onderzoek van actualiteitenprogramma Netwerk en Nederlands Dagblad? (ANP, 2008) Wat moet de politiek met de oproep van de moslimgroeperingen om het Suikerfeest tot officiële feestdag te maken? Mogen ambtenaren weigeren handen te schudden?

Hiermee hangt samen dat het onduidelijk is op wie Koenis zich richt. *Het verlangen naar cultuur* is geen filosofisch-academisch werk, het boek is eerder essayistisch dan wetenschappelijk geschreven en bevat vanuit filosofisch oogpunt weinig nieuwe inzichten. Er wordt echter ook niet concreet stelling genomen in actuele politieke kwesties. Koenis blijft te generalistisch en algemeen als hij een publieksboek heeft willen schrijven of maatschappelijke discussie heeft willen aanjagen. Toch werkt zijn pleidooi voor een pluralistische politiek aanstekelijk. Hij schrijft dan wel in eerste instantie over wat de politiek allemaal niet mag doen – geen stijl of politieke ideologie mag dominant worden, geen waarden mogen heilig

worden verklaard, geen groepen geprivilegieerd – maar laat tegelijkertijd zien dat het de verdienste van de politiek is dat er in de loop van de geschiedenis een steeds inclusievere samenleving is ontstaan doordat politieke groepen zich steeds beter weten te organiseren. Koenis herinnert ons eraan dat politiek een wonderlijk karakter heeft: ondanks alle problemen die zich voordoen, hebben door de eeuwen heen steeds meer rassen, religies en etnische groepen een plaats gevonden in de politieke traditie. En tegelijk blijken discussies waarvan we dachten dat we ze achter ons hadden gelaten, steeds weer in nieuwe gedaanten terug te keren.

Eva de Valk studeerde cultuurwetenschappen en filosofie aan de Universiteit Maastricht en de Humboldt Universiteit te Berlijn. Momenteel promoveert zij aan de Vrije Universiteit Amsterdam met een onderzoek over omgang met DDR-erfgoed in Berlijn na de hereniging.

Literatuur

ANP (2008) Nederlander: geen grote moskee meer. *NRC Handelsblad*, 5 juni, p. 2.

Koenis, S. (1997) *Het verlangen naar gemeenschap. Politiek en moraal in Nederland na de verzuiling*. Amsterdam: Van Gennep.

Koenis, S. (2008) *Het verlangen naar cultuur. Nederland en het einde van het geloof in een moderne politiek*. Amsterdam: Van Gennep.

WRR (2003) *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

WRR (2006) *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

WRR (2007) *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

 De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0).

Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.